

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ ДИСФУНКЦІЙНОЇ СІМ'Ї ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті автор розкриває вплив найближчого соціального середовища – сім'ї – на формування особливостей сприймання дитини. Акцентується на рисах характеру та моделі поведінки дитини, які можуть скластися у неї під впливом психотравмуючої ситуації у неблагополучній сім'ї. Автор наводить статистичні дані про особливості сучасного функціонування в Україні такого важливого соціального інституту, як сім'я.

Родина як основний інститут у структурі суспільства особливо чутлива до всілякого роду економічних і політичних змін, що впливають на її рівень життя, стабільність і виховну дієздатність. Криза, яка охопила нині всі сфери суспільного життя в нашій державі, не обминула й українські сім'ї.

На кінець 1997 року в Україні нараховувалося 14 млн. сімей. З них 2,4 млн. – молоді, де вік подружжя не перевищує 28 років, 668 тис. родин – багатодітні, в яких виховується троє і більше дітей. Неповні сім'ї, де немає батька, рідше – матері, становлять 13% [7, 59]. Щорічно в Україні розпадається понад 180 тис. сімей. На обліку в міліції знаходяться понад 17 тис. батьків, які злісно ухиляються від виховання дітей [3, 3]. Багато сімей через масове безробіття серед найактивнішої частини населення (громадяни віком від 30 до 50 років) опинилися за межею виживання. З'явилося нове для України явище – *економічна міграція*, яка призводить до того, що дитина з такої сім'ї на тривалий час залишається без опіки одного або двох дорослих. Внаслідок цього, сім'я перестає функціонувати як єдине ціле і виконувати основні її функції, насамперед виховну. Такі сім'ї мають назву "*дисфункційні*".

Джанет Г.Войтіц, американський психолог, зазначає, що дисфункційна сім'я – це сім'я, – "в якій на першому плані є дорослі, а потреби дитини не є найважливішими. Часто причиною є хвороба

родичів, зловживання алкоголем або іншими шкідливими речовинами, які мають вплив на психіку. Трапляється це часто у сім'ях, які мали досвід розлучення, смерті, важких економічних умов" [8, 11]. Неблагополуччя такої сім'ї виявляється стосовно дитини з дефектом виховання гіпоопікою. *Отже, "неблагополучні сім'ї – це такі сім'ї, в яких проявляється неблагополуччя по відношенню до дитини"* [2, 8]. Неблагополучні сім'ї не сприяють внутрішньому, особистісному зростанню її членів та не задовільняють потреби як окремого члена, так і сім'ї в цілому.

Найбільше значення для розвитку психіки дитини, як уже зазначалося, мають люди у найближчому до неї середовищі. Для дітей молодшого шкільного віку найбільш важливими, значущими людьми є дорослі – вчителі та батьки. Приклад батьків, їх спосіб життя, манера поведінки, міжособистісне спілкування у сім'ї – всі ці фактори мають вирішальне значення для формування особистості дитини.

Щодо вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку, треба звернути увагу на такі риси поведінки: здатність до наслідування, легка навіюваність, вразливість, що можуть відігравати вагому роль для швидкого засвоєння взірців поведінки, які дитина спостерігає у найближчому середовищі. Діти цього віку вирізняються гостротою і свіжістю сприймання, своєрідною споглядальною допитливістю. Дитина з живою допитливістю сприймає довколишнє життя, яке з кожним днем розкриває перед нею все нові і нові сторони. Однак сприймання у першому і на початку другого класу ще є недосконалим та поверховим. Воно характеризується тісним зв'язком з її діями, пов'язано з практичною діяльністю дитини. Крім того, ще однією особливістю дітей цього віку є яскраво виражена емоційність сприймання. У першу чергу діти сприймають ті об'єкти чи їх властивості, ознаки, особливості, які викликають безпосередній емоційний відгук, емоційний стан [4, 266 – 267].

Часто неблагополучні сім'ї характеризуються несприятливим психологічним кліматом, коли дорослі сваряться, б'ються, не поважають один одного. Деколи у конфлікт батьки можуть втягувати і дітей, маніпулюючи їхніми почуттями або вважаючи

їх основною причиною появи сімейних труднощів. Такі особливості взаємовідносин батьків мають негативний, часто психотравмуючий вплив на формування особистості дитини. Для душевного стану дітей надзвичайно важливо, чи відчувають вони любов сім'ї, мають значення вони для батьків чи ні, як вони самі ставляться до батьків. Осмислення себе у родині, хоча і не повністю усвідомлюється дитиною, але визначає її реакції на те, що відбувається, і, більше того, є фундаментом для існуючих та майбутніх стосунків із людьми. Це своєрідні сценарії, на основі яких дитина передбачає, як оточуючі будуть поводити себе з нею, інтерпретує, що відчувають інші люди по відношенню до неї [6, 68].

На основі свого життєвого досвіду та узагальнення його доступними інтелектуальними засобами дитина може прийти до різних внутрішніх позицій. Вони в загальній формі відображають, як дитина сприймає ставлення батьків до себе і як вона сама ставиться до себе. Виділяють чотири узагальнені установки дитини стосовно батьків та себе:

- мене потребують і люблять, і я люблю вас так само;
- мене потребують і люблять, а ви існуєте заради мене;
- мене не люблять, але я всією душею прагну наблизитися до вас;
- я нікому не потрібен, мене не люблять, залиште мене у спокої.

Дві останні установки дитини по відношенню до себе і батьків можна спостерігати у дисфункційних, неблагополучних сім'ях. Третя позиція або установка часто зустрічається серед так званих проблемних дітей. Майже кожна нещаслива дитина відчуває, що батьки недостатньо її люблять.

Сприймання любові та турботи батьків – найважливіша умова повноцінного розвитку особистості. Воно дає відчуття власної значущості у сім'ї.

Діти більш схильні сприймати себе потрібними і коханими у сім'ї і цим дуже полегшують вплив епізодів, коли батьки сварять їх. Але все-таки, велика кількість дітей гостро відчуває нестачу батьківського тепла. Дійти висновку, що тебе не люблять, – це

означає відчути на собі важкий тягар гірких розчарувань. Свого часу А. Маслоу стверджував, що потреба у визнанні, прийнятті себе іншими дуже важлива для дитини. Глибокий сум, невтішний, ні до кого не звернений плач показує тягар переживання дитини, перше усвідомлення себе як непотрібної людини. У поведінці дитини, внаслідок зміни встановлених міжособистісних відносин, проявляються важкі переживання покинутості. Після цього періоду настає період пригніченого емоційного стану, діти зовні виглядають спокійнішими, іноді апатичними. Тільки через деякий час поступово приходять до себе, зникають до ситуації, яка змінилася, їхні емоції врівноважуються.

У цей період відбувається інтенсивна внутрішня робота: дитина обдумує власне ставлення до батьків і їх – до себе, після чого початкові відносини часто змінюються. Якщо у цей час попросити дитину зробити малюнок сім'ї, то вона буде відмовлятися, несвідомо намагаючись уникнути травмуючого переживання. Навіть тоді, коли дитина починає виконувати завдання, вона довго сидить мовчки, дивиться у бік і, на відміну від дитини з хорошими емоційними стосунками у сім'ї, починає зображення неживих предметів. Для дітей у такій ситуації типовим є детальне зображення будинку, сонця і хмар і відсутність зображення членів сім'ї. Дитина їх не зобразила не тому, що вона про них забула або вони для неї нічого не варті. Члени сім'ї, згадування про них пов'язані з негативними емоційними переживаннями, і дитина уникає цієї теми. Вона не відчуває себе у безпеці, їй некомфортно в навколишньому світі.

На такому чуттєвому тлі дитина вирішує інше завдання – намагається розібратися, що сталося, чому вона залишилася сама. Залежно від минулого досвіду і особливостей особистості, діти по-різному вирішують цю проблему.

При аналізі дитячих уявлень про сім'ю розрізняють два способи осмислення несприятливої сімейної ситуації:

– якщо дитина є схильною до переживання почуття провини, то вона ніби погоджується з фактом відторгнення. У факті відокремлення від сім'ї вона бачить покарання за *свою "поганість"*, за окремі вчинки, негідні думки. На малюнку по

завданню “намалюй свою сім’ю” ці діти пропускають, “забувають” намалювати себе;

— визнання *“поганості” сім’ї, батьків*. Дитина доходить висновку, що саме батьки винні, що вона відірвана від сім’ї, залишена сама. Якщо уявити собі внутрішній емоційний стан дитини – це суміш гніву, образи і любові до батьків. На малюнку діти не зображають членів сім’ї, а малюють тільки себе або людей, які не є членами сім’ї, або включають у сім’ю людей, які з нею не пов’язані. На аркуші, як і в реальному житті, дитина прагне зменшити привабливість сім’ї через порушення її цілісності.

Обидві позиції – відторгнення себе і відторгнення сім’ї – психологічно обґрунтовані, однак вони не сприяють швидкому і успішному пристосуванню дитини до нової ситуації і збереженню емоційних зв’язків з батьками. Нестача уваги, любові, турботи сприймається дітьми так само сильно і гостро, як і розлука дитини з сім’єю [6, 78 – 86].

Дитина, яка живе у сім’ї, накопичує великий досвід міжособистісних стосунків. Вона прагне оцінити ставлення батьків до неї – чи вони уникають її, незадоволені нею, визнають її автономність чи обмежують її, доброзичливо ставляться до неї чи ні. Дитина також формує відношення: чи любить вона сама батьків такими, якими вони є, чи відчуває їх емоційну відокремленість і прагне її зменшити, чи уникає вона травмуючих стосунків з батьками. Зміст її осмислення взаємостосунків з батьками проявляється у її розмові з дорослими, вчинках та настроях [6, 98 – 99].

Крім ставлення батьків до неї, дитина осмислює і ставлення батьків один до одного. Відносини між чоловіком і дружиною мають величезний вплив на розвиток особистості дитини. Сварки, суперечки між батьками, їх конфліктні стосунки значно негативніше діють на дитину, ніж саме розлучення і наступне життя з одним із батьків. Дитина чутливо сприймає міжособистісну дистанцію, яка утворилася внаслідок цих конфліктів.

На малюнку діти зображають своїх батьків, як розлучених, хоча фактично вони ще не є розлученими. Матір та батька розділяє

не тільки значний простір (на малюнку), але і предмети, які розміщені між ними.

Діти часто не розуміють, чому їхні батьки сваряться. Більше того, діти додумують причину, коли вони стикаються з незрозумілим, і пізніше навіть намагаються її усунути. Діти добре вловлюють типові зовнішні обставини, з якими пов'язаний конфлікт, але його сутність залишається для них прихованою. Деколи, якщо дитина не знаходить пояснення розбіжностям у поглядах батьків, вона сприймає саму себе як їх причину. Така дитина переживає сильне почуття провини, що ще більше ускладнює її і без того важкий емоційний стан і може стати причиною серйозних психічних травм. Навіть зовні непомітне напруження між чоловіком і дружиною здійснює великий вплив на дітей опосередковано. При цьому незадоволення батьків один одним і сім'єю перетворюється у негативні впливи, у відносини, які прямо стосуються дитини [6, 124 – 126].

Автором цієї статті було проведено дослідження особливостей сприймання неблагополучної внутрішньосімейної ситуації дітьми молодшого шкільного віку. Дослідження проводилося в індивідуальній формі, на базі початкової школи “Світанок” міста Львова. Для обстеження були використані такі методи: усне опитування – бесіда з класоводами та вчителями, де навчалися досліджувані діти, бесіда з самими дітьми, аналіз процесу та продуктів творчої діяльності – малюнки дітей, аналіз особових справ досліджуваних. Крім того, використовувався проективний тест “Кінетичний малюнок сім'ї” Р.Бернса і С.Кауфмана. Було обстежено 58 дітей, середній вік яких 8 – 10 років. Усі діти є членами дисфункційних сімей.

Тридцять дітей з п'ятдесяти восьми намалювали свою сім'ю не в повному складі. Це може свідчити про незадоволення сімейною ситуацією з точки зору дитини, наявність конфліктних стосунків між членами родини, відсутність тісних емоційних зв'язків з рідними, яких досліджувані не намалювали. Кількісна обробка отриманих даних підтверджує цей факт: симптомокомплекс “конфліктність у сім'ї” спостерігається у сорока малюнках дітей з дисфункційних родин.

Десять з тридцяти дітей, які намалювали свою сім'ю не в повному складі, не зобразили на малюнку себе. Таке сприйняття сімейної ситуації є ознакою слабкості міжперсональних зв'язків, наявності почуття ізольованості, невключеності у сімейну систему дитини. Такі діти часто обирають перший шлях осмислення сімейної ситуації, коли вони переживають почуття провини і звинувачують себе у сімейних проблемах.

Інші діти намалювали сім'ю у повному складі, але характерною рисою всіх обстежених було те, що кожен член сім'ї займався окремою, незалежною від інших справою. Це може свідчити на низький рівень емоційних зв'язків у сім'ї, відсутність спаяності сімейної системи. На малюнках такі діти відокремлювали членів родини перепонами або предметами, які рідні тримали в руках.

Найбільш значущою людиною для більшості досліджуваних дітей є мати. Діти намагалися першими намалювати свою маму, тепло відгукувалися про неї, що свідчить про задоволення потреб дітей у спілкуванні, прийнятті сторони матері. Проте шестеро досліджуваних на своїх малюнках взагалі не зобразили матері. Для цих дітей характерними є конфліктні стосунки з матір'ю або слабкий емоційний зв'язок, внаслідок гіпоопіки, що призводить до несприйняття особи матері як авторитета для дитини.

Досліджувані діти часто доповнювали склад сім'ї малюнками звірів, неживих предметів, через яких вони заміщували реальний склад сім'ї. Крім того, деякі діти намагалися заповнити простір на малюнку зображенням сонця, квітів, що свідчить про потребу дитини у спокої, захищеності, а також про потребу у теплі, любові від інших членів родини. У більшості малюнків досліджуваних дітей, а також у процесі спілкування з ними простежувалась картина бажаної сімейної ситуації, коли діти зображали чи підкреслювали значущість особи певного члена родини (найчастіше батька), який у даний момент з ними не проживає.

На основі сприймання дітьми особливостей функціонування сімейної системи, а також виникнення у них відповідних установок стосовно інших людей, а також до самого себе діти з дисфункційних сімей засвоюють певні ролі і демонструють

своєрідні моделі поведінки у соціумі.

Дитина, яка виконує роль *“героя родини”*, є надзвичайно відповідальною, повністю присвячує себе життю родини, жертвує собою на благо сім'ї, відмовляється від реалізації своїх життєвих планів, бо є *“батьком”* для своїх батьків, опікуном молодших братів і сестер. Вона прагне успіху, в усьому хоче бути досконалою, але не вміє розраховувати свої сили. Позитивні риси характеру такої дитини: незалежна, організована, відповідальна, лояльна, активна. Негативними рисами характеру є: низька самооцінка, негнучкість, тривожність, перфекціонізм.

Дитина, яка виконує роль *“жертвовного барана”*, намагається привернути увагу батьків девіантною поведінкою: порушенням дисципліни, втечами з дому, крадіжками. Позитивні риси характеру такої дитини: комунікабельність, оптимізм, наявність почуття гумору. Негативні риси характеру: агресивність, легковажність, безвідповідальність.

Дитина, яка у неблагополучній сім'ї виконує роль *“невидимої або загубленої дитини”*, втікає від родинного життя у світ фантазій. У сім'ї та школі з нею немає жодних проблем, її просто не помічають. Така дитина може годинами читати книжки, дивитися телевізор, слухати музику. Вона непристосована до життя у реальному світі, має проблеми зі спілкуванням у групі, відчуває себе не такою, як усі. Позитивні риси її характеру: винахідливість, працелюбність, спостережливість. Негативні риси характеру: низька неадекватна самооцінка, недовірливість, некомунікабельність, тривожність.

Дитина, яка відіграє роль *“принцеси або клоуна”* в дисфункційній сім'ї, може майстерно знімати напругу. Її всі люблять, від неї приховують правду *“для її ж добра”*. Така дитина має переконання, що її люблять тільки тоді, коли всіх веселить. Позитивні риси характеру такої дитини: активна, весела, жартівлива, вміє послабити сімейну напругу. Негативні риси характеру: несерйозність, безвідповідальність, нав'язливість [1, 46].

Перераховані моделі поведінки, ролі, риси характеру дитини є штучним утворенням, виникнення якого пов'язане з впливом

психотравмуючої ситуації, яка склалася у дисфункційній сім'ї. Це поведінка захисного типу, за її допомогою дитина пристосовується до складних умов життєдіяльності. Вказані моделі поведінки дитини є сигналом тривоги, на який у першу чергу повинні звернути увагу батьки, а вже потім – учителі або вихователі.

Водночас *діти з дисфункційних сімей разом із батьками потребують психологічної допомоги, яка б проявлялася у психокорекції поведінки, психологічної просвіти та набуття навичок конструктивного спілкування*. Дуже важливо, щоби розвиток особистості будувався на міцній основі. Це особливо добре видно на прикладі будівельників, які споруджують будинок. Хоч би як вони того хотіли, вони не можуть розпочати, наприклад, прокладання електрики, доки не буде прокладений надійний фундамент і не піднімуться стіни. “Фундамент” нашого душевного здоров'я закладається, як правило, у ранні роки життя. Якщо в цей час у розвитку дитини наявні якісь серйозні недоліки, фундамент її особистості буде таким же нестійким, як у споруди, побудованої на піску. Невміння чи нездатність виконати найважливіші завдання, які стоять перед дитиною, коли вона ще тільки починає рости, є причиною її несаможиттєвості й у подальшому житті [5, 30–31].

Сім'я – це єдиний організм. Порушення емоційного стану дитини, її “погана” поведінка, як правило, є симптомом інших сімейних “хвороб”. Найкраща профілактика – оздоровлення, налагодження подружніх відносин, вирішення власних проблем. Проблеми подружжя – не тільки особиста справа чоловіка й жінки, але і важливий фактор розвитку особистості їхньої дитини [6, 145].

1. Баб'як Т.І. Психокорекційна робота з дітьми та підлітками, що зазнали насильства. – Львів: ВНТЛ, 1999. – 48 с.

2. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. – М.: Просвещение, 1988. – 179 с.

3. Кобзар Б.С., Петухов Є.І. Запобігання відхиленням у поведінці школярів. – К.: Вища школа, 1992. – 143 с.

4. Крутецкий В.А. Психология. – М.: Просвещение, 1980. – 352 с.

5. Сатир В. Как строить себя и свою семью. – М.: Педагогика-Пресс, 1992. – С. 24 – 37.

6. Семья в психологической консультации: опыт и проблемы психологического консультирования / Под редакцией А.А.Бодалева, В.В.Столина. – М.: Педагогика, 1989. – С. 134 – 198.

7. Харт Л. Из гусеницы в бабочку. Три ступени личностного роста. – Санкт-Петербург: Питер, 1997. – 192 с.

8. Хоментausкас Г.Т. Семья глазами ребенка. – М.: Педагогика, 1989. – 159 с.

9. Хромова О.Л., Кравченко Т.В. Концепція родинного виховання А.Макаренка і сучасність // Педагогіка і психологія. – К. – 1998. – № 1. – С. 3 – 12.

10. Woititz Janet G. Wymarzone dzieciństwo. – Gdańsk: Wydawnictwo Psychologiczne, 1999. – 169 s.

Елена Волошок. Особенности восприятия неблагоприятной семейной ситуации детьми младшего школьного возраста. В статье показано влияние ближайшей социальной среды – семьи на формирование особенностей восприятия ребенка. Внимание также уделяется чертам характера и моделям поведения ребенка, которые могут возникнуть у него под влиянием психотравмирующей ситуации в неблагополучной семье. Автор приводит статистические данные относительно особенностей современного функционирования в Украине такого важного социального института, как семья.

Olena Voloshok. Particular features of the perception of a dysfunctional family situation of junior school age children. In the article the author demonstrates influence of the nearest social environment - a family on creation of particular features of the child's perception. The attention is also paid to character traits of the child, which can be organized in him under influence of an psychotraumatological situation in an unsuccessful and dysfunctional family. The author results statistical data of rather modern features of operation in Ukraine of such an important social institute, as a family.